

Volume-1, Issue-2, August 2018

**ANEKANT
JOURNAL OF HUMANITIES
AND SOCIAL SCIENCES**

पार आणि शिवार लेखामधील 'दाजी' एक अनुबंध

प्रा . चंद्रशेखर भारती

मराठी विभाग [सहायक प्राध्यापक

तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय] वारामती

Email - cbharti999@gmail.com

अमुख : भारतीय समाज आज एकविसाव्या शतकात परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचाल करित असताना नवनवीन आशावादाचे ध्वज मिरवून आनंदाचे सुस्कारे सोडत आहे . पण भविष्यकाळाची स्वप्ने रंगवित असताना भुतकाळ व वर्तमानकाळ विसरत चाललेला आहे या संदर्भात लक्ष वेधावेसे वाटते ते आजही काही प्रमाणात दूर्लक्षित असलेल्या ग्रामीण जीवनाकडे . आजही ग्रामीण भागाचा सर्वस्पर्शी विकास झाला आहे . असे मला तरी वाटत नाही . थोडे मागे जाऊन प्रारंभीचा म्हणजे ब्रिटिश राजवटीच्या काळाचा विचार केला तर त्या वेळी ग्रामीण जनता मोठ्या प्रमाणात विकासापासून वंचित होती . ग्रामीण मातीला सर्व वाजून तडा गेला होता . आजही काही प्रमाणात ही परिस्थिती दिसते असे असले तरी काही बाबतीत आज ग्रामीण जनताही विकासाकडे वाटचाल करून परिवर्तनाच्या युगात स्थिरावण्याचा प्रयत्न करते आहे . हे देखील तितकेच खरे .

परिस्थितीनुरूप समाजत परिवर्तन होत असते व त्याचा परिणाम साहित्यावर होतो . सुरुवातीच्या काळात ग्रामीण जनता शिक्षणापासून वंचित होती त्यामुळे साहित्यात त्याचे चित्रण येणे ही अशक्य बाब होती . फक्त विनोदाचा भाग म्हणून त्यांचे साहित्यात चित्रण होत होते . पुढे अनेक प्रकारची परिवर्तने होत गेली . शिक्षण प्रसाराचे कार्य 1906 च्या सुमारास समाजसुधारकांच्या कार्यातून झाले होतेच . पण स्वातंत्र्योत्तर काळातच त्यास व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले . शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे प्रभावीसाधन असल्याने ग्रामीण जनतेस परिवर्तनाच्या युगात स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव होऊ लागली . आत्मभानाची जागृती होऊन मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण जनता शिकू लागली . स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतरच्या काळात सुशिक्षित असलेली संवेदनशील सृजनशील तरुणपिढी आपले जीवनानुभव शब्दांकीत करू लागली व आपल्यावरील अन्याय अत्याचारांना वाचा फोडू लागली . 1945 नंतर मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण साहित्याचे लेखन झाले व खऱ्या अर्थाने ग्रामीण साहित्य बहरू लागले . पुढे 1960 ला मराठी साहित्यात ग्रामीण साहित्य प्रवाहाची लाट आली .

हे साहित्य निर्माण होण्यास अनेक लेखकांनी विचारपूर्वक भूमिका बजावली त्यात डॉ . नागनाथ कोत्तापल्ले] आनंद यादव] वासुदेव मुलाटे] भास्कर चंदनशिव या 1960 नंतरच्या वास्तववादी ग्रामीण साहित्याचे लेखन करणाऱ्या लेखकांचा विशेष उल्लेख करावा वाटतो . त्याचप्रमाणे बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे वास्तव दर्शन घडविणाऱ्या व ग्रामीण जीवनाचा जन्मजात वारसा लाभलेल्या द . ता . भोसले यांच्या नावाचा

उल्लेख करणे देखील आवश्यक आहे . त्यांच्या ‘पार आणि शिवार’ कलाकृतीतील ‘दाजी’ या लेखासंबंधी माझे विचार या संशोधन लेखामध्ये मी मांडणार आहे . बदलत्या खेड्याचे चित्रण करित असताना तेथील दारिद्र्य समस्या यांचे व्यक्ती प्रसंगानुरूप वास्तव चित्रण या लेखामध्ये लेखकने केले आहे . ग्रामीण भागातील राजकारण न्यायनिवाडा शैक्षणिक समस्या या सर्व लेखकाने पार आणि शिवार या कलाकृतीच्या माध्यमातून उभ्या केल्या आहेत . खेड्यातील शिक्षणाची समस्या व तेथील जनतेचा शिक्षणाविषयी बदलणारा दृष्टिकोण सरांनी अनेक लेखाद्वारे मांडला आहे . त्यातील दाजी लेखाद्वारे माझी मते मांडण्यापूर्वी ग्रामीण साहित्याची थोडीशी तात्त्विक चर्चा करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते .

ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप :

या शोधनिबंधातून आपणास ग्रामीण साहित्याचे खरे स्वरूप अनेक ठिकाणी कळेलच पण सुरुवातीस थोडक्यात चर्चा करणे गरजेचे आहे . ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप पहात असताना भारतीय समाजजीवनाचा आत्मा असलेले खेडे आणि खेड्यातील गावगाड्याचे स्वरूप हे आपणास कृषी निसर्ग ग्रामीण संस्कृती यातून दिसून येते . वरील सर्व घटकांनुसार आलेले वर्णन द .ता .भोसले यांनी ‘पार आणि शिवार’ या लेखसंग्रहातून स्पष्ट केले आहे .

ग्राम म्हणजे काय □

“ग्राम म्हणजे खेडे खेडे म्हणजे जमीन खेडूत म्हणजे जमीण कसणारा कृषीप्रधान शेतीवर उपजिवीका करणारी शेतीला अनुसरून सण उत्सव साजरे करणारी ग्रामव्यवस्था .”

आणि अशाच ग्रामव्यवस्थेचे ‘पार आणि शिवार’ मध्ये द .ता .भोसले यांनी आविष्करण केले आहे . व या ग्रामव्यवस्थेचे वास्तव आपल्यासमोर उभे केले आहे .

ग्रामीण संस्कृती :

ग्रामीण संस्कृती ही प्रामुख्याने प्राचीन काळापासून कृषिकेंद्रित संस्कृती होती . आज खेड्यापाड्यातून परिवर्तनाला प्रारंभ झाला असला तरी कितीही परिवर्तन झाले तरी “कृषिकेंद्रित रचना” हे ग्रामीण साहित्याचे पहिले वैशिष्ट्य ठरते . आणि म्हणूनच कृषीजीवन आणि शेतकरी हा ग्रामसंस्कृतीचा पहिला व प्रमुख घटक पूर्वपासून राहिलेला आहे . याचबरोबर ग्रामीण संस्कृतीत कुटूंबव्यवस्था व जातीव्यवस्था हे घटक देखील महत्त्वाचे आहेत .

या ग्रामसंस्कृतीच्या महत्त्वाच्या घटकांच्या अनुरोधानेच द .ता .भोसले यांनी लेखन केले आहे . आणि ते लेखन या संस्कृतीची वास्तवता स्पष्ट करते .

ग्रामीण साहित्याच्या व्याख्या :

ग्रामीण साहित्याच्या व्याख्यांसंदर्भात अभ्यासकांनी पुढीलप्रमाणे मते मांडली आहेत . “ग्रामीण जीवनातून फुलणारे ग्रामीण वास्तवातून साकार होणारे साहित्य ते ग्रामीण साहित्य होय .”¹ डॉ .नागनाथ कोत्तापल्ले

“ग्रामीण जाणवा व्यक्त करणारे ग्रामीण वास्तवाचे यथार्थ आणि कलात्मक दर्शन घडविणारे साहित्य ते ग्रामीण साहित्य होय .”² डॉ .श्रीराम गुंदेकर

या अभ्यासकांच्या विचारांबरोबरच माझ्या मते “ग्रामीण जीवणाचा पाया असलेल्या कृषिजीवनाचे व ग्रामीण समस्यांचे वास्तवदर्शी चित्रण करणारे साहित्य ते ग्रामीण साहित्य होय .”

ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा :

कोणतेही साहित्य निर्माण होत असताना त्या पाठीमागे असलेली प्रेरणा ही अत्यंत महत्त्वाची असते . ग्रामीण साहित्यात देखील ही गोष्ट वावगी नाही . तथपी ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा ही काळानुसार बदलत जाणारी आहे .

ग्रामीण साहित्याचे प्रथम प्रेरणास्थान म्हणजे महात्मा फुले होत . ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणेविषयी म्हटलेलेच आहे की आम्ही महात्मा फुले यांच्या प्रेरणांना विचारांना श्रध्दांना मानुन हे साहित्य निर्माण करीत आहोत पण असेही म्हटले आहे की ग्रामीण साहित्यावर फुलेंचा प्रभाव आहे . पण प्रेरणा दिसत नाही पण हे तत्त्वतः मला मान्य नाही कारण फुलेंनी प्रारंभीच्या काळातच शेतकाऱ्यांचा आसूड सारखा ग्रंथ लिहून ग्रामीण जीवनाचा भरभक्कम पाया असलेल्या शेतकरी जीवनाच्या समस्यांना वाचा फोडली आहे . हे सत्य नाही का □ त्यांच्या विचारातून बरेच परिवर्तन ग्रामीणांच्यामध्ये झाले आहे त्यामूळे फुले हे ग्रामीण साहित्याचे मुख्य प्रेरणास्त्रोत मी मानतो . त्याच बरोबर राजर्षी शाहू विठ्ठल रामजी शिंदे डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या विचारांचे तर अधिष्ठान आहेच . टसेच आगरकर लोकमान्य टिळक महात्मा गांधी यांच्या राष्ट्रीय विचारांचेही अधिष्ठान आहेच .

या समाजसुधारकांच्या प्रेरणेने ग्रामीण जनता शिकू लागली व आपले विचार मांडू लागली यानंतर अनेकांच्या लेखनातून 1960 पर्यंत प्रेरणा बदलत गेली .

1960 नंतरच्या ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा पहाता आपणाला असे दिसून येते की मराठी साहित्यात ग्रामीण जिवनाचे वास्तव चित्रण येत नाही म्हणून अनेक लेखकांना हे वास्तव चित्रण यावे असे वाटू लागले व तशी प्रेरणा मिळून आज ग्रामीण साहित्य मोठया प्रमाणात निर्माण होत आहे . महाराष्ट्राच्या विविध प्रदेशातील आणि ग्रामीण समाज्याच्या अनेक थरातील लेखक आज सातत्याने लेखन करताना दिसत आहेत...!

ग्रामीण साहित्याच्या मुळ पिंडाची इथपर्यंत चर्चा झाल्यानंतर आता या शोधनिबंधाचा मुख्यविषयाकडे वळूयात “पार आणि शिवार” या लेखसंग्रहात द .ता . भोसले यांनी बदलत्या ग्रामीण जीवनाच्या बदललेल्या समस्यांचे व्यक्ती प्रसंग व घटनांच्या माध्यमातून वास्तवदर्शी चित्रण केले आहे . अर्थात यात अनेक प्रकारच्या समस्या असुन यातील बरेच प्रसंग द .ता .भोसले यांनी स्वानुभवलेले आहेत .आणि याच अनुभवविश्वाला त्यांनी आपल्या लेखांमधून कधी गांधीयाने आत्मपीडेच्या जाणिवेतून क्वचित विनोदाच्या अंगानेही अभिव्यक्त केले आहे . ग्रामीण भागातील अंधश्रध्दा शिक्षण सण उत्सव समाजप्रवृत्ती या सर्व बाबींचे मार्मिक चित्रण त्यांनी केले आहे .

दाजी या लेखातील अनुबंध :

ग्रामीण भागातील व्यक्ती शिक्षणातील परिवर्तनातून आपल्या मूळ मातीस कसा विसरतो याचे प्रत्यक्षात घडलेल्या घटनेतून केलेले चित्रण द.ता. भोसले यांनी आपल्यापूढे या लेखातून उभे केले आहे. शिक्षणविषयक सहेतूक भूमिका असलेल्या पित्याच्या आयुष्याची होणारी वाताहत हा देखील महत्त्वाचा मुद्दा आपणास जाणीव करून देत आहे.

दाजी हा खेड्यातील प्रेमळ पित्याच्या व पुढील आयुष्यात शिक्षणाच्या माध्यमातून मुलाकडून काही आपेक्षा बाळगून असलेल्या स्वरूपात आपणास प्रथमदर्शनीच दिसतो. त्याचे प्रेम हे मूलाच्या जन्मापासून अखेरपर्यंत असलेले जाणवते पण म्हणतात ना की 'दिव्याने दिवा पेटवायचा' तर दिव्याने झोपडीच पेटवली जाते त्याप्रमाणे या प्रेमळ व आशावादी पित्याच्या आपेक्षांची जणू झोपडीच पेटवताना त्याचा मुलगा साहेबराव दिसतो.

दाजी हा एक कष्टाळू शेतकरी पण आपल्या कुलदिपकासाठी त्याला जाणिवपूर्वक आस्था आहे. कारण त्याचा मुलगा शिक्षण घेत आहे. पण मूलाने वापाच्या इच्छांना मूरड घालण्यास सामर्थ्य दाखविणे ही वरीच मोठी मर्यादा आहे. आज ग्रामीण भागात शिक्षणाचा मोठ्याप्रमाणात विकास झालेला नसला तरी बदलत्या परिस्थितीनुसार ग्रामीण भागातील व्यक्ती शिक्षणास महत्त्व देत आहे. आणि आपल्या मुलांच्या शिक्षणासाठी मोठया कष्टाने जीवन कंठित आहेत त्या अनुबंधाने द.ता. भोसले यांनी मुलगा शिकून आपल्या पुज्य मातापित्यांना कसा विसरतो या मुद्द्यावर उत्तमरित्या बोट ठेवले आहे. असे मला वाटते. कारण आज ही समस्या ग्रामीण भागात मोठया प्रमाणावर आढळते.

शिक्षणाच्या माध्यमातून परिवर्तन झाल्यावर ग्रामीण भागातील व्यक्ती अशी का वागते याचे द.ता. भोसले यांनी केलेले चित्रण अतिशय समर्पक आहे. आजही मूलांच्या शिक्षणासाठी ग्रामीण भागातील पालकांना जमीन विकणेउ वैल विकणे यात काही विशेष वाटत नाही कारण या पाठी मागे त्यांची भरभक्कम आशावादी भूमिका असते. अपेक्षांचा डोंगर उभा असतो. त्याच अवस्थेत या लेखाचा नायक दाजी वास्तवात आपल्या मुलासाठी शिक्षणविषयक जबाबदारी पार पाडत असताना आपणास दिसतो. व त्याचा मुलगा शिक्षण घेतल्यावर त्याला विसरतो.

आज ग्रामीण समाज आंतर्जातिय विवाहास जबरदस्त विरोध करतो याची मला चांगली जाणीव आहे. पण साहेबरावाने आपल्या आईवडलांना न जमानता परस्पर विवाह केला तेंव्हा दाजीला आतिव दुःख होते. व हे चित्रण ग्रामीण भागात सर्रास दिसू लालगले आहे. व अशा पध्दतीने शिक्षणातून चांगले परिवर्तन होण्यापेक्षा समस्याच निर्माण होतात. साहेबरावासारखे ग्रामीण भागातील सुशिक्षित तरून साहेब बनून देखील जन्मादल्या आई वडलांना वेगडी स्वभावामूळे विसरतात.

मूलगा शिकूण मोटा साहेब होतो पण बापाने उधारीवर विडीकाडी विकायचा धंदा करून आपली भूक भागविणे यात त्या समाजाचा काही दोष नाही होप आहे तो साहेबरावाला शिक्षणातून बदलविणाऱ्या परिस्थितीचा किंवहुना स्वतःचे मन परिवर्तन करून घेणाऱ्या साहेबरावाचा . ग्रामीण भागात शिक्षणाचा विकास काही प्रमाणात झाला असला तरी स्वतःचा विकास करून आपल्या मायपित्यांना आठवणीवर जगविणारे अनेक तरुण ग्रामीण भागात आहेत . पण या आठवणी किती दिवसाच्या त्यातून आईवडलांची मायेची प्रेमाची अपेक्षांची तहाणभूक भागणे खूपच कठीण आहे . आजच्या एकविसाव्या शतकाच्या परिवर्तनाच्या युगात तरी या लेखाचा प्रभाव आमच्यासारख्या शिक्षित तरुणांवर होताना दिसून येतो .

आज ग्रामीण भाग शिक्षणापासून वंचित आहे . असे वारंवार म्हटले जाते व त्यामूळेच ग्रामीण भागाचा विकास होत नाही अशी वारंवार भूमिका घेतली जाते पण ग्रामीण तरुण आज शिक्षणातून फक्त स्वतःचा विकास करतो आपल्या कुटूंबियांना लाथाडतो तेंव्हा संबंध समाजाचा विकास होईल कसा □हा गहन प्रश्न आहे .

अयुष्याचे शेवटचे श्वास घेत असतांना देखील दाजी म्हणतो “मला गरम गरम भाकरी खावीशी वाटतीया आन त्यातला एक घास साहेबरावाच्या हातान खावासा वाटतुया बस्स...” या वाक्यातून एका पित्याची आपल्या मूलाकडून मरतेसमयी देखील काहीतरी अपेक्षा असते पण हा वेगडी स्वरूप धारण केलेला मूलगा आपल्या बापाची इच्छा कशी पूरवेल यातून द .ता .भोसले यांनी शिक्षित झालेल्या असंख्य वेगडी तरुणांच्या माणसीकतेवर ताशेरे ओढले आहेत .

थोडक्यात ग्रामीण भागातील तरुण शिक्षणाच्या निमित्ताने शहरामध्ये येतो व त्याला शहारी जीवनाचा ध्यास लागल्यावर ग्रामीण मातीला तो विसरतो त्याला ते मातीतले जीवन जगणे असह्य होते . व हेच या मुलांच्या वेगडी वागण्याचे गमक द .ता .भोसले यांनी दाजी या लेखामधून उलगडून दाखविले आहे .

संदर्भ ग्रंथ सुची

- 1 . डॉ .कोत्तपल्ले नागनाथ] ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध ¼जूलै 1993½] मेहता प्रकाशन] पृष्ठ 7
- 2 . डॉ .गुंदेकर श्रीराम] ग्रामीण साहित्य प्रेरणा आणि प्रयोजन] दिलीपराज प्रकाशन] प्रथमावृत्ती] पृष्ठ 7
- 3 . प्रा .द .ता .भोसले] पार आणि शिवार] संपा अरुण पारगावकर] प्रतिमा प्रकाशन] तृतीयावृत्ती ¼ जूलै 2002½] पृष्ठ 89